

UOT 76

FİZZƏ QULİYEVƏ*

AZƏRBAYCAN SATİRİK QRAFİKASININ TƏŞƏKKÜLÜ (1906-1940-cı illər

Qədim tarixi köklərə malik Azərbaycan qrafikasının inkişaf etmiş sahələrindən biri də satirik qrafikadır. Azərbaycan satirik qrafikasının yaranması milli mətbuatın satirik-yumoristik xarakterli inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Azərbaycan satirik qrafikasının təməl daşı əsasən “Molla Nəsrəddin” jurnalı olsa da digər satirik nəşrlər də uğurlu inkişafa əhəmiyyətli töhfə olmuşdur. Oskar Şmerling, İosif Rotter, Əzim Əzimzadə və başqa rəssamlar Azərbaycan satirik qrafikasının görkəmli nümayəndələridir. 1906-1940-cı illər Azərbaycan satirik qrafikasının həm təşəkkül, həm də intibah dövrü hesab etmək olar. “Əzim Əzimzadə məktəbi” milli kadrların yetişməsinə əvəzsiz töhfə olmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, satirik qrafika, karikatura, janr, “Molla Nəsrəddin”, jurnal, Cəlil Məmmədquluzadə, Oskar Şmerling, Əzim Əzimzadə.*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli mətbuatının satirik-yumoristik meyilli inkişafı ilə əlaqədar olaraq satirik qrafika sənəti formalaşmış, qısa müddətdə intibahını yaşamışdır. Həmçinin, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında satirik-yumoristik janrların ön plana keçməsi milli qrafikanın təşəkkülünə də təsir etmişdir [1]. Çoxəsrlik tarixə malik Azərbaycan qrafikasında satirik-yumoristik meyillərin güclənməsi karikaturanın müstəqil janr kimi formalaşmasına da vəsilə olmuşdur.

Azərbaycan təsviri sənətinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edən miniatür sənəti ədəbi əsərlərlə əlaqədar olaraq inkişaf etmiş müxtəlif əlyazma kitabları bəzəmişdir. Bu ənənə Azərbaycan satirik qrafikasının təşəkkülündə də müşahidə olunan məqamdır. XX əsrin ilk yarısında karikaturalar jurnal, kitab və qəzetlərin məzmunu ilə əlaqədar olaraq inkişaf etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq karikaturalar müstəqil əsər kimi çıxış etmir, illüstrasiya xarakteri daşıyırdı.

Azərbaycan satirik qrafikasının təməl daşı “Molla Nəsrəddin” jurnalı bu sahənin inkişafına əhəmiyyətli töhfə olmuşdur. Maarifçilik ideyalarının yayılmasına, mövhumat və cəhlətin ləğvinə yönəldilmiş bəşəri ideyalar əsasında qurulmuş “Molla Nəsrəddin” jurnalının profilinə uyğu olaraq satirik qrafika da başlıca olaraq eyni məqsədə xidmət etmişdir.

Görkəmli yazıçı, dramaturq, publisist, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin ən böyük amallarından biri Azərbaycanda marifçilik ideyalarının yayılması, xalqın savadlanması, cəhalətin ləğvi və s. idi. Bu səbəbdən o, 1906-cı il fevralın 21-də Tiflis qubernatoruna “Molla Nəsrəddin” adlı satirik jurnal yaratmaq istəyi barədə ərizə ilə müraciət etmiş və müsbət cavab almışdır. Mirzə Cəlil maarifçilik ideyalarını “Molla Nəsrəddin” jurnalı vasitəsilə həyata keçirməyə çalışmış, ətrafına dövrünün sayılıb-seçilən Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, Ə.Haqverdiyev kimi yazıçıları, rəssamlardan O.Şmerling, İ.Rotter, Ə.Əzimzadə və başqa aydınlarını toplamışdır. Jurnal nəşr olunanda müvafiq proqramda nəzərdə tutulmuş karikatura və illüstrasiyalar da nəşrdə öz əksini tapmışdır. “Molla Nəsrəddin” maarifçilik ideyalarının yayılmasında olduqca əhəmiyyətli rola malik olmuş, yazılarında, karikaturalarında real həyat hadisələrini əks etdirmişdir. “Molla Nəsrəddin”i həyatın özü yaratdı” deyən Mirzə Cəlilin sözləri də jurnalın yaranma səbəbinə bir izah idi.

Mirzə Cəlil satirik jurnal sahəsində uğur qazanmış xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübələrini öyrənmiş və bunları “Molla Nəsrəddin”ə tətbiq etmişdir. Jurnal Avropa və rus satirik mətbuatı ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf edərək kamilləşsə də bu çərçivədə qalmamış, özünəməxsus

ənənələri ilə də diqqət çəkmişdir. “Molla Nəsrəddin” inkişaf edərək Yaxın Şərq, Orta Asiya, Volqaboyu, Krım, Dağıstan xalqlarının satirik mətbuatının yaranıb inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərmiş, İran satirik mətbuatının və satirik qrafikasının inkişafında fəvqəladə rol oynamışdır [3]. “Molla Nəsrəddin jurnalı” bununla yanaşı Azərbaycanda müxtəlif satirik jurnalların – “Bəhlül” (1907), “Zənbur” (1909-1910), “Mirat” (1910), “Arı” (1910-1911), “Kəlniyyət” (1912-1913), “Lək-lək” (1914), “Tuti” (1914-1917), “Məzəli” (1914-1915), “Babayi-Əmir” (1915-1916), “Tartan-Partan” (1918), “Şeypur” (1918-1919), “Zənbur” (1919), “Məşəl”in (1919-1920) Azərbaycan dilində nəşrinə də vəsilə olmaqla milli satirik qrafikamızın inkişafına müxtəlif jurnallar vasitəsilə böyük təkan vermişdir. “Molla Nəsrəddin”dən üzün bəri bu jurnallarda O.İ.Şmerlinq, İ.Rotter, Ə.Əzimzadə, Y.V.Çəmənəminli, B.Telinqator, Bəha Səid, C.Cəbibəyov, E.Karqanov, R.Şikarev, M.Gerasimov, Y.Hamberq, X.Musayev, V.Giladze, R.Girş, Ə.İbrahimzadə, A.Qrinyevskiy, P.Sfines və başqa həvəskar, o cümlədən peşəkar rəssamlar fəaliyyət göstərirdilər. 1906-cı ildən 1920-ci ilə qədər olan müddəti götürsək 14 il ərzində Azərbaycan satirik qrafikası hələ gənc olmasına baxmayaraq böyük uğurlar əldə etmişdir. Danılmaz faktır ki, bu uğurda molla-nəsrəddinçilərin əməyi olduqca diqqətəlayiqdir.

XX əsr Azərbaycan milli karikatura sənətinin yaranması və inkişafı məsələlərində “Molla Nəsrəddin” jurnalı əvəzsiz töhfə olmuşdur. Jurnalın bir-birindən dəyərli nömrələrində nəşr olunan karikaturalar sənətsevərlərin diqqətindən yayınmamış, olduqca rəğbət qazanmışdı. Məhz bu səbəbdən hər nömrə üçün məxsusi karikaturaların nəşri diqqətdə saxlanılır, yeni mövzu axtarırları aparılır, karikaturaların sayının artırılmasına diqqət yetirilirdi. Məlumdur ki, jurnalın beyni Cəlil Məmmədquluzadə idi. Bu məqamı karikaturalarda duymamaq mümkün deyil. Cəlil Məmmədquluzadə ideyalarının gerçəkləşməsində karikaturaların təsiredici qüvvəsinə inanırdı. Jurnalın ilk nəşrinin gətirdiyi böyük uğurda karikaturaların da əvəzolunmaz yeri bəslənən ümidləri doğrudur. Karikaturaların əhəmiyyəti nəzərə alınaraq böyükölçülü nəşr olunur, aktual mövzulara həssaslıq göstərilir və titizliklə ərsəyə gətirilirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı yüksək zövqlə tərtib olunmuş üz qabığı ilə də yadda qalır. Üz qabığını bəzəyən karikaturada Molla Nəsrəddin obrazı təsvir edilir və jurnal oxucuları ilə bu obrazın dilində danışır. Cəlil Məmmədquluzadənin jurnalın adını Molla Nəsrəddin adlandırması və üz qabığını bəzəyəcək karikaturada bu obrazın təsvir edilməsi ideyasını irəli sürməsi heç də təsadüfi deyildi. Görkəmli ədibin şifahi xalq yaradıcılığı, xalq gülüş mədəniyyəti ilə tanışlığından və rəğbətindən qaynaqlanaraq Molla Nəsrəddini jurnalına maska-sifət etmişdir. Heç şübhəsiz ki, gülməli lətifələri ilə Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda çoxdan şöhrət tapan və sevilən Molla Nəsrəddin haqqında dolayan müxtəlif folklor nümunələri, elmi mülahizələr ədibə çoxdan məlum idi. Bu əfsanəvi obrazın nə dərəcədə real olub olmaması hələ də müzakirə mövzusu olsa da onun Şərq xalqlarının dilində dolayan adı və əhvalatları birmənalı olaraq onu var etmişdir. XVII əsr miniatürələrindən birində Nəsrəddin Xocanın təsvir edildiyi obrazına rast gəlirik [5]. Miniaturdə Nəsrəddin Xoca xalqa məlum əlamətləri – şiş papaqlı, tünd rəngli əba geyinmiş ağ saqqallı, nurani obraz şəklində təsvir edilmişdir. Obrazın folklor nümunələrindən, miniatürdən məlum əlamətləri “Molla Nəsrəddin” jurnalında canlandırılmış surətdə də qorunmuşdur.

Jurnalın adını, ideyasını, məğzini açıq-aydın göstərən Molla Nəsrəddin obrazı məişət problemlərindən çıxış edən maarifçilik ideyalarının təbliğatçısı rolunu oynayır. Xalq dilində dolayan Molla Nəsrəddin hazırcavab və mükəmməl yumor anlayışı olan ağıllı bir şəxsdir. Mirzə Cəlil jurnalda obrazın bu xüsusiyyətini qoruyur, qlobal əhəmiyyətli problemləri məişət səhnələri vasitəsilə çatdırır. Məişət problemlərini xalqın ruhuna yaxın hiss edən Cəlil Məmmədquluzadə bu prinsipi öz yaradıcılığında da qorumuşdur. Görkəmli ədibin ən böyük uğurlarından biri xalqın sevdiyi obrazların dili ilə, məişət səhnələri ilə həqiqətləri çatdırmaq idi. Jurnaldakı karikaturaların məişət səhnələrini canlandırmasının bu məqamla bağlılığı birmənalıdır.

Problemləri məişət səhnələri vasitəsilə qabartmaq Azərbaycan satirik qrafikasında bir ənənəyə çevrilir, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, “Əzim Əzimzadə məktəbi” vasitəsilə inkişaf tapır. Görkəmli Azərbaycan rəssamı Əzim Əzimzadənin yaradıcılığında aparıcı janra çevrilmiş məişət janrında silsilə qrafik əsərlərin yaranmasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri aydın görünür. Bu cəhətdən “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan təsviri sənətində təkcə karikaturanın deyil, həmçinin məişət janrının da müstəqil janr kimi inkişaf tapmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bununla yanaşı “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan satirik qrafikasına tip anlayışını da gətirmişdir. Sonralar tip anlayışı Əzim Əzimzadə yaradıcılığında daha da təşəkkül tapdı və müstəqil mövzuya çevrildi. Görkəmli ziyalı Ərtoğrul Cavidin yaradıcılığında gördüyümüz “Psixi-psixi paraşeslər” məhz tip anlayışının təsirindən yaranan karikatura idi. Belə əsərlərin kökündə “Molla Nəsrəddin” məktəbinin sənət ənənələrinin təsiri aydın görünür.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan təsviri sənətinə təkcə Molla Nəsrəddin obrazını deyil, həmçinin sadə xalq nümayəndələrinin obrazlarını da qazandırır. Miniatur əsərlərdə saray əhli, şah və əyanları, aşıqları, bu obrazlarla əlaqədar müxtəlif hadisələr əks olunurdusa, artıq “Molla Nəsrəddin” jurnalı öz karikaturaları ilə təsvir obyektini dəyişdi, xalqın problemlərini qabardaraq bununla əlaqədar əsas məsələlər gündəmə gətirildi. Bu cür sənət ənənələri Azərbaycan karikatura sənətinin dəst-xəttinə çevrildi və karikaturaçı rəssamlar tərəfindən yaşadıldı.

XX əsrdə Azərbaycan satirik qrafikasının inkişafında peşəkar rəssamlarla yanaşı ədiblərimizin də bu və yaxud başqa səviyyədə fəaliyyətini də müşahidə edirik. Görünür satirik qrafika o qədər sevilmişdir ki, hətta ədiblərimiz, ictimai xadimlərimiz də bu sahəyə meyl göstərmişdilər. Bu cür fəaliyyəti ilə yadda qalan görkəmli ziyalımız Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin yaradıcılığı da diqqətəlayiqdir. Y.V.Cəmənzəminli karikaturalarını “Molla Nəsrəddin”də nəşr etdirməklə kifayətlənməmiş, digər jurnallarla da əməkdaşlığa meyl etmişdir. Onun “Fokusnik” jurnalı üçün nəzərdə tutduğu karikaturaların eskizləri məhz bu səbəbdən çəkilmişdi [3]. Görkəmli gənc xadim Ərtoğrul Cavid də vaxtilə satirik qrafikaya meyl göstərmiş, öz fəaliyyət sahəsində əsərlərini yaratmışdır. Bir çox aspektlərdən tanıdığımız böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə rəsm qabiliyyəti ilə də xatırlanır [2]. Onun jurnalın karikatura və illüstrasiyalı nəşr olunması ideyasının köklərində xarici ölkələrin bu sahədə qazandığı uğurları və bilavasitə satirik rəsmlərə olan marağından da qaynaqlanmışdır. Yaxşı rəsm qabiliyyəti olmasına baxmayaraq Mirzə Cəlil karikaturaların mövzu və sujet xəttinin mükəmməlliyinə nail olmaq üçün yalnız ideya müəllifi mövqeyindən çıxış edir və karikaturaların peşəkar rəssam tərəfindən çəkilməsini daha səmərəli hesab edir. Mirzə Cəlil jurnal üçün rəssam axtaranda ölkədə bu sahədə kadr boşluğu olması səbəbindən xarici rəssamlara üz tutur. Onun seçimi Tiflisdə yaşayıb-yaradan alman əsilli Oskar İvanoviç Şmerlinq olur. O, Şmerlinqi təsadüfən seçməmişdi. O vaxtlar Şmerlinqin Tiflisin müxtəlif mətbuat səhifələrində nəşr olunan peşəkar karikaturaları, 1889-1890-cı illərdə Qarabağda-Xankəndində yaşayıb-yaratması, Şuşada təşkil olunan teatr tamaşalarına dekorasiyalar verməsi, Qarabağ əhlinə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşdığı üçün onların əziz və hörmətli qonağına çevrilməsi, bütün bu məqamlar rəssamı Mirzə Cəlilin ruhuna daha yaxın etmişdi [2]. Oskar Şmerlinq jurnalla 11 il (1906-1917) əməkdaşlıq edir və bu illər ərzində Mirzə Cəlillə yaxın dostluğu yaranır. Mirzə Cəlilin həyat yoldaşı Həmidə xanım xatirələrində yazırdı: “Mirzə Cəlil Şmerlinqi çox istəyirdi. Jurnalın uğurunun bir qismini onun adına çıxırdı. Mirzə Cəlil Şmerlinqin onun fikirlərini dərhal tutmasına və gözəl karikaturalar çəkməsinə heyran idi. O, Şmerlinqə dərin minnətdarlıq hissi ilə yanaşır, ona nəsə bir yaxşılıq etmək istəyirdi. Ancaq heç nə edə bilmədi, buna imkan və vaxtı çatmadı” [2]. Rəssam jurnalla səmərəli əməkdaşlığına, millətimize, onun mədəniyyətinə, milli dəyərlərinə bəslədiyi sevgisi, xalqımızın aydınlanması yolunda qələmini təmənnaşsız həsr etdiyi üçün onun adı fəxrlə

mollanəsrəddinçilərin sırasında qeyd olunur.

Oskar Şmerlinqin “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəaliyyəti yaradıcılığının parlaq səhifələrini təşkil etmişdir. Rəssamın müəllifi olduğu “Sizi deyib gəlmişəm” karikaturası onun yaradıcılığının zirvəsində dayanır. Jurnalın ilk nömrəsinin üz qabığı üçün çəkilmiş bu karikaturanın ideya müəllifi Mirzə Cəlil bu haqda yazır: “Bizim birinci işimiz, birinci vəzifəmiz gözümün qabağında olan islam milləti idi. Və birinci növbədə əziz nadirül vücud olan Şmerlinq nəqqaşımızdan iltimas etdik ki, bizim bəxti qara Şərqi yatmış millətlərinin qəflət yuxusunu öz ustanə fırçası ilə təsvir etsin. Və istəyi tarixini 1906-cı ilində, aprel ayının 7-də səhnəyə intişara qoyulan birinci “Molla Nəsrəddin”-in baş səhifəsində, şirin yuxuda yatan millətlərin təsviri haman təsvirdir ki, vücudu bizim üçün çox qiymətli olan Şmerlinq nəqqaşımız öz məharətli qələmi ilə onu haman tarixdə yaratdı” [6].

Molla Nəsrəddin milli karikatura sənətində yaradılan ilk obrazdır. Obrazın xarakterik xüsusiyyətləri, geyimi, davranış və mimiki hərəkətləri hər bir detal xalqın dilində dolaşan Molla Nəsrəddini canlandırırdı. Beləliklə Molla Nəsrəddinin karikatura obrazı milli çalarları ilə yadda qalır. Adətən biz Molla Nəsrəddini öz çevikliyi, hazırcavablığı, istənilən çətin vəziyyətdən asanlıqla çıxış yolu tapan, ən əsası isə maarifçi bir obraz olan Molla Nəsrəddin təkcə Azərbaycanda deyil, ölkəmizdən kənar, Tiflisdə, İranda böyük rəğbətlə qarşılır və Şərq ölkələrində sevilir.

Azərbaycan karikaturasının inkişafında mollanəsrəddinçilərin sırasında adı fəxarətlə qeyd olunan Əzim Əzimzadənin də böyük rolu olmuşdur. O, yaradıcılıq fəaliyyətinə “Molla Nəsrəddin” jurnalında başlamış, ilk debütü onun fəaliyyətinə müsbət təsir etmiş, “Baraban”, “Zənbur”, “Tuti”, “Kəlniyyət” və başqa jurnalların nəşrində iştirakına vəsilə olmuşdur. Rəssamın diqqətəlayiq fəaliyyəti genişlənərək məktəb ənənələrinə çevrilmiş, bir çox rəssamların yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir. Fədakar rəssam kiçik yaşlarından sənətə qarşı duyduğu sevgisinin qarşısını inadla kəsməyə çalışanları və dünyəvi elmi, sənəti rədd edənləri görmüş və buna qarşı mübarizə əzmi ilə böyümüşdür. Maraqlı məqam burasıdır ki, Molla Nəsrəddin jurnalının karikaturaları sevilə də valideyinlər övladlarının bu sənətin dalınca getməsinə etiraz edirdilər. Görkəmli rəssam Ə.Əzimzadə də asanlıqla sənətə gəlməmişdi. Atasının etirazına, bütün çətinliklərə baxmayaraq o, cəsarətli addım ataraq dövrünün stereoptiplərini öz daxilində qırır və rəssamlığı seçir, gələcək fəaliyyətini bu istiqamətdə qurur.

Əzim Əzimzadə Azərbaycan satirik qrafikasının ilk şedevrlərini yaratmış Oskar Şmerlinq məktəbinin davamçılarından biri idi. Böyük sənətkarın “Molla Nəsrəddin” üçün çəkdiyi karikaturaları yaradıcılıq dəst-xəttinin formalaşmasında təməldəş rolunu oynamışdır. Ə.Əzimzadə yaradıcılığının ilk dövründə Şmerlinq yaradıcılığının təsirini aydın görmək olar. Onun əsərlərinin bəzisi Şmerlinqin imzası ilə də getmiş, rəssam sonralar bu rəsmlərin altında mənimdir yazısını qeyd etmişdir [4].

1906-1940-cı illərdə Azərbaycan satirik qrafikası yüksək templə inkişaf etmişdir. Milli satirik qrafikanın ilk nümunələrində xarici rəssamların dəst-xətti yer alsada zamanla yerli kadrlar da formalaşmış. Cari illərdə milli satirik qrafikanın təşəkkülündə Əzim Əzimzadə yaradıcılığı bir məktəbə çevrilmiş və bu sənətin sonrakı inkişafında təməldəş rolunu oynamışdır.

**AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı
e-mail: fizze25@mail.ru*

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Rəssam Əzim Əzimzadə bir qələm sahibi kimi. “525-ci qəzet”, 19 mart 2011.

2. Dünyamin Q. "Molla Nəsrəddin" in birinci və daimi rəssamı. "Kaspi" qəz., 2 iyul 2016.
3. Hacızadə B. Azərbaycan karikaturası: inkişafın çətin yolu. "Azərbaycan" qəz., 7 fevral 2009.
4. Məmmədova T. Karikatura sənətinin banisi. T. "Kaspi" qəz., 6 may 2011.
5. Molla Nəsrəddin. az.m.wikipedia.org
6. Molla Nəsrəddin (jurnalı). az.m.wikipedia.org

Fizə Guliyeva

Formation of Azerbaijan satirical graphics (1906-1940 years)

One of the most advanced areas of Azerbaijani graphics with ancient historical roots is satirical graphics. The emergence of Azerbaijan's satirical graphics is connected with the satirical-humorous development of the national press. Although the basis of Azerbaijani satirical graphics is mainly the magazine "Molla Nasreddin", other satirical publications have also contributed to successful development. Oscar Schmerling, Joseph Rotter, Azim Azimzadeh and other artists are prominent figures in Azerbaijan's satirical graphics. "The school of Azim Azimzade" has been an invaluable contribution to the training of national personnel.

Keywords: *Azerbaijan, satirical graphics, caricature, genre, "Molla Nasreddin", journal, Jalil Mammadguluzadeh, Oscar Schmerling, Azim Azimzade.*

Физе Гулиева

Формирование Азербайджанской сатирической графики (1906-1940 годы)

Одним из наиболее продвинутых направлений азербайджанской графики с древними историческими корнями является сатирическая графика. Появление азербайджанской сатирической графики связано с сатирически-юмористическим развитием национальной прессы. Хотя основой азербайджанской сатирической графики является в основном журнал «Молла Насреддин», другие сатирические публикации также способствовали успешному развитию. Оскар Шмерлинг, Джозеф Роттер, Азим Азимзаде и другие художники являются выдающимися фигурами в графике Азербайджана. Сатирическую графику Азербайджана 1906-1940 годов можно рассматривать как истеблишмент и период возрождения. «Школа Азим Азимзаде» внесла неоценимый вклад в подготовку национальных кадров.

Ключевые слова: *Азербайджан, сатирическая графика, карикатура, жанр, «Молла Насреддин», журнал, Джалил Маммадгулузаде, Оскар Шмерлинг, Азим Азимзаде.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma:

İlkin variant 26.02.2020

Son variant 19.03.2020